

The role of ministry books in teaching history; a case study of the Isfahani Ministry Manual

Majid Sepahvand*, ¹

¹ PhD in Persian Language and Literature, Lorestan University. Lorestan. Iran.

ABSTRACT

Keywords:

. Education,
. History
Education,
. Isfahani's
Manual.

¹ .Corresponding
author

m.sepahvand4030
@gmail.com

Background and Objectives: Ministerial texts in the history of Iran and Islam have played a significant role in reflecting structures of power, political ethics, and methods of governance. This article focuses on the book *Dastur al-Wuzara* by Esfahani, examining the educational potential of such works in teaching history. The author, through historical anecdotes, ethical reflections, and political narratives, provides a meaningful framework for transmitting historical concepts to future generations. The aim of this study is to identify the educational components embedded in this work and to evaluate its role in understanding the historical context of viziers, caliphs, and kings.

Methods: The research method is descriptive-analytical and based on qualitative content analysis. The study population includes historical and literary texts related to viziers and political structures of the Islamic period, with a focus on *Dastur al-Wuzara*, selected through purposive sampling. Data collection tools consisted of library research and document analysis, and the data were examined using thematic analysis.

Findings: These types of texts, primarily composed as instructional guides for viziers, contain numerous historical insights that, when studied, help clarify various historical events. The vizier's position as an intermediary between the king and the people meant that the political practices of the time—now considered historical—offered valuable educational content for those interested in history. In Iranian history, viziers were among the central pillars of governance, which underscores their historical and instructional significance. **Conclusion:** Works such as *Dastur al-Wuzara* by Esfahani highlight a wealth of historical details that can be both appreciated and effectively utilized by educators and history enthusiasts.

ISSN (Online):

DOI: [https:// 10.48310/rhe.2025.20550.1177](https://10.48310/rhe.2025.20550.1177)

Received: 1403/05/26 Reviewed: 1403/07/09 Accepted: 1403/11/10

Citation (APA): Sepahvand, M. (2025). The role of ministry books in teaching history; a case study of the Isfahani Ministry Manual. *The Journal of Research in History Education*, 16(4),

42-55. [https:// 10.48310/rhe.2025.20550.1177](https://10.48310/rhe.2025.20550.1177)

نقش کتاب‌های وزارت در تعلیم تاریخ؛ نمونه موردی دستورالوزاره اصفهانی

مجید سپهوند^{۱،*}

۱. دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه لرستان، لرستان، ایران

چکیده

پیشینه و اهداف: کتاب‌های وزارت در تاریخ ایران و اسلام، نقش مهمی در بازتاب ساختارهای قدرت، اخلاق سیاسی، و شیوه‌های کشورداری داشته‌اند. این مقاله با تمرکز بر کتاب «دستورالوزاره» اصفهانی، به بررسی ظرفیت‌های تعلیمی این گونه آثار در آموزش تاریخ می‌پردازد. مؤلف اثر، با بهره‌گیری از حکایات تاریخی، تحلیل‌های اخلاقی، و روایت‌های سیاسی، بستری مناسب برای انتقال مفاهیم تاریخی به نسل‌های بعد فراهم کرده‌است. هدف پژوهش، تبیین مؤلفه‌های تعلیمی موجود در این اثر و ارزیابی نقش آن در فهم تاریخ وزرا، خلفا، و پادشاهان است. **روش‌ها:** روش تحقیق به صورت توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر تحلیل محتوای کیفی انجام شده‌است. جامعه پژوهش شامل متون تاریخی و ادبی مرتبط با وزرا و ساختارهای سیاسی دوره اسلامی در کتاب دستورالوزاره است که به صورت هدفمند انتخاب شده‌اند. ابزار گردآوری داده‌ها شامل مطالعه منابع کتابخانه‌ای و اسنادی بوده و داده‌ها با روش تحلیل مضمون بررسی شده‌اند. **یافته‌ها:** در متن این نوع آثار که مبنای اصلی آن‌ها دستورالعمل‌هایی برای وزیران است، نکات تاریخی فراوانی وجود دارد که با مطالعه آن‌ها، برخی موارد تاریخی روشن می‌شوند. قرارگرفتن وزیر در جایگاهی که حد واسط بین پادشاه و مردم بود، باعث می‌شد سیاست آن روز که تاریخ امروز است، حاوی نکات آموزشی جالبی برای علاقه‌مندان و دوستداران تاریخ باشد. در تاریخ ایران، وزرا از ارکان اصلی حکومت به شمار می‌رفتند و همین امر بار تعلیمی تاریخی آن‌ها را نشان می‌دهد. **نتیجه‌گیری:** آثاری مانند دستورالوزاره اصفهانی نکات فراوان تاریخی را موردتوجه قرارداده است که می‌تواند برای آموزش دهندگان و علاقه‌مندان به تاریخ پسندیده و قابل استفاده باشد.

واژه‌های کلیدی:

. آموزش،

تعلیم تاریخ،

دستورالوزاره

اصفهانی،

۱. نویسنده مسئول

m.sepahvand4030@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۲۶

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۷/۰۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۱۰

مقدمه

در تاریخ ایران و اسلام، وزرا همواره از ارکان اصلی حکومت بوده‌اند و نقش آن‌ها در شکل‌گیری سیاست، فرهنگ و آموزش بسیار برجسته بوده است. آثار مربوط به وزرا، به‌ویژه کتاب‌هایی که به اخلاق، سیاست‌ورزی و شیوه‌های کشورداری آنان پرداخته‌اند، نه تنها منابع تاریخی‌اند؛ بلکه ابزارهایی برای تعلیم تاریخ محسوب می‌شوند. یکی از این آثار مهم، «دستورالوزاره» اصفهانی است که در قرن هفتم هجری نگاشته شده و به عنوان راهنمایی برای وزرا، حاوی نکات تاریخی، اخلاقی و مدیریتی است.

مسئله اصلی این پژوهش، بررسی ظرفیت‌های تعلیمی کتاب‌های وزارت در آموزش تاریخ است؛ به‌ویژه اینکه چگونه متونی مانند «دستورالوزاره» اصفهانی می‌توانند به‌عنوان منابع مکمل در تدریس تاریخ مورد استفاده قرار گیرند. این مسئله از آن‌رو اهمیت دارد که در نظام آموزشی امروز، بهره‌گیری از منابع تاریخی اصیل و ادبیات سیاسی کلاسیک می‌تواند به فهم عمیق‌تر دانش‌آموزان و دانشجویان از ساختارهای قدرت، اخلاق سیاسی، و تحولات تاریخی کمک کند. ابعاد این مسئله شامل بررسی محتوای تاریخی، تحلیل ساختار آموزشی، و ارزیابی روایت‌های اخلاقی و سیاسی در این آثار است. هدف اصلی پژوهش، نشان دادن این نکته است که کتاب‌هایی مانند «دستورالوزاره» نه تنها بازتاب‌دهنده تاریخ وزرا و پادشاهان‌اند؛ بلکه با روایت‌های حکایت‌گونه و تحلیل‌های اخلاقی، بستری مناسب برای آموزش تاریخ فراهم می‌کنند. این مقاله تلاش دارد با روش توصیفی-تحلیلی، مؤلفه‌های تعلیمی موجود در «دستورالوزاره» اصفهانی را استخراج کرده و نقش آن را در آموزش تاریخ تبیین کند.

پیشینه پژوهش

باوجود اهمیت و تأثیرات فراوان این کتاب در آموزش تاریخ، تاکنون پژوهش مستقلی به‌طور خاص و جامع در رابطه با نقش «دستورالوزاره» در آموزش تاریخ صورت نگرفته است. پژوهش‌های انجام شده عمدتاً به تحلیل محتوای کتاب و بررسی تاریخی آن پرداخته‌اند اما جای خالی یک تحقیق جامع و هدفمند که به‌طور مستقیم به تأثیرات آموزشی و روش‌های تدریس مرتبط با این اثر بپردازد، همچنان مشهود است. از این رو، پژوهش حاضر تلاش دارد تا با نگاهی نو و جامع، نقش و اهمیت کتاب دستورالوزاره اصفهانی در آموزش تاریخ را موردبررسی قرار دهد و تأثیرات آن را بر روش‌های تدریس و پژوهش‌های تاریخی بررسی کند.

در ادامه به ذکر آثاری که قبلاً در این زمینه پرداخته شده، اشاره می‌کنیم. انزابی‌نژاد، رضا (۱۳۶۴) بررسی و تحلیل محتوای کتاب دستورالوزاره پرداخته و نقش آن در توسعه روش‌های آموزشی تاریخ را بررسی کرده است.

نفیسی، سعید (۱۳۵۵) در مقدمه و تصحیح دستورالوزرا به نقش و اهمیت کتاب دستورالوزاره در آموزش تاریخ پرداخته و تأثیرات آن را بر مطالعات تاریخی بررسی کرده‌است. باسورث، ادموند کلیفورد. (۱۳۸۰) در سلجوقیان؛ برآمدن سلجوقیان، به بررسی نقش کتاب دستورالوزاره در تحقیقات تاریخی پیرامون دوران سلجوقیان پرداخته و تأثیرات آن را بر پژوهش‌های تاریخی تحلیل کرده‌است.

روش

روش این پژوهش توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر تحلیل محتوای کیفی است. هدف از انتخاب این روش، بررسی مؤلفه‌های تعلیمی در کتاب «دستورالوزاره» اصفهانی و تحلیل نقش آن در آموزش تاریخ است. جامعه آماری پژوهش شامل متون تاریخی و ادبی مرتبط با وزرا، خلفا و پادشاهان در دوره اسلامی است. نمونه پژوهش به صورت هدفمند از میان منابع معتبر تاریخی انتخاب شده و تمرکز اصلی بر نسخه موجود از کتاب «دستورالوزاره» اصفهانی است. ابزار گردآوری داده‌ها شامل مطالعه کتابخانه‌ای، بررسی اسناد تاریخی، و تحلیل محتوای متون کلاسیک بوده‌است. داده‌ها با استفاده از روش تحلیل مضمون بررسی شده‌اند تا مؤلفه‌های آموزشی، اخلاقی و تاریخی موجود در متن استخراج شوند. در این فرایند، ملاحظات اخلاقی از جمله ارجاع دقیق به منابع، رعایت امانت علمی، و پرهیز از تفسیرهای شخصی رعایت شده‌است. مدیریت داده‌ها به صورت دستی و با بهره‌گیری از نرم‌افزار Word برای کدگذاری اولیه و دسته‌بندی مضامین انجام شده‌است. آنجا که پژوهش مبتنی بر تحلیل متون تاریخی است، نیازی به تعیین ملاک‌های ورود و خروج شرکت‌کنندگان یا برآورد حجم نمونه آماری وجود نداشته‌است. در نهایت، یافته‌ها براساس تحلیل کیفی محتوای اثر و مقایسه با سایر منابع مشابه تفسیر و گزارش شده‌اند.

یافته‌ها

آثاری که اخلاق وزرا را مورد بررسی قرار می‌دهند، می‌توان کتاب‌های وزارت نامید. در تاریخ اسلام و ایران آثاری نوشته شده که از جمله آنها می‌توان به کتاب‌الوزراء و الکتاب جهشیاری، تحفة الامراء فی تاریخ‌الوزراء، الفخری فی الاداب السلطانیة و الدّول الاسلامیة، آثارالوزراء عقیلی، دستورالوزرای خواندمیر و ... را نام برد (صفا، ۱۳۵۶: ۲۳۰؛ اته، ۱۳۳۷: ۲۳۲؛ سجادی و عالم‌زاده، ۱۳۸۵: ۱۴۰-۱۴۲). این آثار اهمیت زیادی هم در تاریخ و هم در ادبیات فارسی و عربی دارند؛ زیرا هم به علم تاریخ اشاره دارند و هم با توجه به نثر و شعر در آنها از نظر ادبی مهم هستند.

دستورالوزاره فی قوانین‌الوزاره از شیخ سعدالدین ابوحامد محمود بن محمد بن الحسین ادیب صالحانی اصفهانی درگذشته ۱۲۶۱ق در هفتاد سالگی که از کوی صالحان اصفهان است و به شیراز رفته در کوی درب سلم خانه‌ای داشته‌است. سرگذشت او در شدالازار و شیرازنامه آمده و درباره او گفته‌اند که در هر دانش و هنری نگارشی دارد (صنف‌الکتب فی کل فن، در فنون و علوم تصنیف داشت) در قوانین وزارت و آیین سیادت است (دانش‌پژوه، ۱۳۶۳، مقدمه: ۲۶-۲۵). اما در دیگر منابع نامی از این مؤلف نیست با اینکه وی اهل اصفهان بوده‌است اما به دلیل برخی مشکلات و مصایب از این شهر رفته‌است و گویا در فارس به ادامه زندگی خویش پرداخته‌است (انزایی‌نژاد، ۱۳۶۴، مقدمه: ۱۳).

اصفهانی برای وزیری که او را در آغاز «صاحب کافی، دستور جهان، وزیر هفت کشور، محمد ختم وزارت در حیات» می‌خواند و شاید از آن «تاج‌الدین محمد» پسر خواجه عمیدالدین اسعد ابزری درگذشته ۶۲۴ ق را خواسته‌باشد او در آن از اتابک سعد بن زنگی (۵۹۹-۶۲۳ق) به نام «اتابک عادل جهان» یاد می‌کند و امیدوار است که کتابی جداگانه درباره «میانم عهد» او بنویسد و از پسرش ابوبکر قتلغ نیز یادی می‌کند سپس شعری در ستایش او می‌آورد که مانند بیت‌های دیگر باید سروده خود او باشد. چون در آن از گشودن کرمان و پیوستن آن سامان به دستگاه فرمانروایی شیراز یاد می‌کند که سال ۵۹۹ بوده‌است پس بایستی میان سال‌های ۵۹۹ و ۱۲۶۱ق به نگارش درآمده‌باشد.

این دفتر که پیش از روزگار سعدی به نگارش درآمده و به یادگار مانده‌است ده باب دارد: ۱- انگیزه و شیوه نگارش و یادی از نگارنده آن، ۲- برتری و هنر سرور وزیران، ۳- نیاز پادشاه جهان‌گشای به وزیر خردمند، ۴- برتری‌ها و سرفرازی‌های وزیران پیشین، ۵- برتری و هنرجویی خلفای گذشته در گزیدن آنان وزیر و ندیم به خرد برای خود، ۶- برتری پادشاهان پیشین و کارهای ماندنی آنان، ۷- خرد و بیداری و هوشیاری وزیر نزد پادشاه، ۸- ارمغان‌های شایسته پادشاه، ۹- نیکی‌هایی که باید بدان‌ها پرداخت و بدی‌هایی که باید از آنها پرهیز کرد، ۱۰- روش کشورداری نظام‌الملک و آزمایش او که در جزوی برای پادشاه فرستاده‌بود و راه و رسم پادشاهی. نسخه این کتاب در کتابخانه فاتح در استانبول هست به شماره ۳۴۹۱ در ۱۰۴ برگ گویا از سده ۱۰ فیلم و عکس آن را دانشگاه دارد و عکس آن در کتابخانه ملی هم هست و آقای محسن شاملو در ۱۳۴۵ این دفتر را پایان‌نامه دکتری خویش کرده و آن را ویراسته و با دیباچه و فهرست‌ها به دانشکده ادبیات تهران داده است (دانش‌پژوه، ۱۳۶۳: ۲۶-۲۵).

تعلیم تاریخ بر مبنای دستورالوزاره اصفهانی: معرفی مؤلفان دستورالوزارها امر مهمی است که در امر تعلیم تاریخ خیلی مهم هستند باید مورد توجه جدی قرارگیرند؛ زیرا نویسندگان آنها جایگاه و موقعیت وزارت را در ابعاد مختلف تاریخی مورد بررسی قرار داده‌اند. با مطالعه

دستورالوزاره اصفهانی پی به نکات بسیار تاریخی می‌بریم. از آنجا که مؤلف این اثر در خدمت یکی از وزرا بوده است به خوبی نسبت به سیاست‌ها و موقعیت‌های سیاسی آگاه بوده و چون اهل علم و ادب نیز بوده است با خلق اثر ماندگاری چون دستورالوزاره توانسته است تاریخ قبل از خود و تاریخ دوره خود را به تاریخ بعد از خود انتقال دهند. در زیر به مواردی اشاره می‌شود که دارای وجهه تعلیم در تاریخ می‌باشند:

پرداختن به زندگی خلفای اسلامی: دستورالوزاره اصفهانی به زندگی و نقش خلفای اسلامی به عنوان بخشی از تاریخ سیاسی و اجتماعی دوره خود پرداخته است. این کتاب به عنوان یک دستورالعمل برای وزرا نگاشته شده و در خلال بررسی‌های سیاسی و اخلاقی، به نقش خلفا و تاثیرات آنان بر حکومت و جامعه اشاره دارد. یکی از نکات مهم در «دستورالوزاره اصفهانی، تحلیل چگونگی تعامل خلفا با وزرا و نقش آن‌ها در ایجاد تعادل بین پادشاهان و مردم است. در این اثر، داستان‌ها و روایات تاریخی مربوط به خلفای اسلامی و نحوه اداره حکومت توسط آن‌ها نیز بیان شده است. مطالعه این کتاب به علاقه‌مندان تاریخ کمک می‌کند تا با بررسی زندگی خلفای اسلامی و نقش آن‌ها در سیاست و اجتماع، به درک بهتری از تاریخ دوره‌های مختلف دست یابند. این اثر نه تنها جنبه‌های سیاسی و اجتماعی خلفا را نشان می‌دهد؛ بلکه به جنبه‌های اخلاقی و آموزشی آن‌ها نیز توجه دارد و به این ترتیب، اهمیت تعلیم تاریخی در دوره‌های اسلامی را به خوبی به تصویر می‌کشد.

بعد از رحلت پیامبر اسلام (ص) خلفا جای ایشان را گرفتند و با توجه به فتوحات اسلامی که به اقصی نقاط جهان از چین تا اروپا این خلفا بودند که برای این قلمرو گسترده تصمیم‌گیری می‌کردند. خلفای اموی و عباسی بر قلمرو پهناوری خلافت داشتند و در کتاب دستورالوزاره با توجه به برخی این خلفا می‌توان به نقش تعلیمی این اثر در باب تاریخ پی برد، چنانچه می‌توان از اشاره اصفهانی به اولین خلیفه عباسیان با نام سفاح اشاره کرد: «اول خلفای عباسیان ابوالعباس عبدالله بن محمد بن علی بن عبدالله بن العباس المعروف به السفاح بود و به غزارت فضل و رزانت حکم مذکور و به انوار محمدت و الطاف معدلت موسوم و مشهور» (اصفهانی، ۱۳۶۴: ۹۲-۷۵).

در جریان مبارزات بنی‌امیه با بنی‌عباس، ابراهیم، امام عباسیان، به‌دست عمال بنی‌امیه کشته شد، لذا مردم کوفه با برادر او ابوالعباس سفاح دست بیعت دادند. این مرد که اولین خلیفه خاندان عباسی است بزودی به یاری ایرانیان، مناطق وسیعی را به تصرف خود درآورد و ابوسلمه خلیل را که از رجال همدان و از یاران صدیق و وفادار او بود، به وزارت برگزید و برای تحکیم موقعیت خود، حکام نواحی مختلف را تغییر داد و برادران و اعمام و یاران خود را به فرمان‌روایی نقاط مختلف برگزید؛ از جمله، آذربایجان و ارمنستان و الجزیره را به ابومنصور، برادر خود واگذار کرد و اداره خراسان و جبال را به ابومسلم خراسانی محول نمود (راوندی، ۱۳۸۲: ۱۳۰/۲-۱۲۹).

کتاب اصفهانی نه تنها به زندگی و نقش وزرا پرداخته است؛ بلکه به زندگی پادشاهان نیز اشاره‌های مهمی دارد. این کتاب به عنوان یک راهنما برای وزراء، دیدگاه‌های سیاسی و مدیریتی پادشاهان را نیز بررسی می‌کند. یکی از جنبه‌های برجسته در این اثر، تحلیل روابط بین پادشاهان و وزراء است. نویسنده با ذکر داستان‌ها و حکایاتی از دوران مختلف، نشان می‌دهد که چگونه پادشاهان به وسیله وزرای خود بر کشور حکمرانی می‌کردند و چه نقش‌هایی در تصمیم‌گیری‌های سیاسی داشتند. این داستان‌ها معمولاً حاوی نکات آموزشی و اخلاقی هستند که به خواننده کمک می‌کند تا به درکی عمیق‌تر از نقش پادشاهان در حکومت و جامعه برسد. در این کتاب، به‌ویژه به پادشاهانی اشاره شده‌است که تأثیرات بزرگی بر تاریخ و سیاست داشته‌اند. نویسنده با بررسی زندگی و تصمیمات آن‌ها، نشان می‌دهد که چگونه سیاست‌های پادشاهان بر زندگی مردم و وزراء تأثیر گذاشته است.

این مطالعه به علاقه‌مندان تاریخ کمک می‌کند تا با نگاهی جامع‌تر به نقش پادشاهان در شکل‌گیری تاریخ و فرهنگ کشورها بپردازند. بنابراین، کتاب دستورالواری اصفهانی نه تنها یک منبع مهم برای مطالعه وزرا است؛ بلکه اطلاعات ارزشمندی درباره پادشاهان و نقش آن‌ها در تاریخ ارائه می‌دهد. اشاره به نام پادشاه و جایگاه او و همچنین اقداماتی که باید انجام بدهد و یا انجام داده‌است در این کتاب آمده است و همین باعث می‌شود علاقه‌مندان و دوست‌داران تاریخ نظر تاریخی این اثر را تأیید نمایند که در کتاب‌هایی که به وزارت می‌پردازند نقش پادشاه پررنگ است (اصفهانی، ۱۳۶۴: ۳۱-۳۳).

طبق اشاره اصفهانی در خصوص پادشاه: «پوشیده نیست که نظام معالم عالم و استقامت امور بنی‌آدم به حسن عاطفت و صدق رعایت و عنایت پادشاه عادل منوط است تا به مهابت شمشیر آبدار آتشبار، خاکساران باطل پیشه را به باد سیاست برمی‌دهد.» «ما یزع بالسلطان اکثر مما یزع بالقرآن» و به قوت شوکت و بسطت مهابت استیلای حاکم از محکوم و تعدی ظالم از مظلوم دفع می‌کند «فالمکافات فی الطبیعة اوجه»، شعر: و وضع الندی فی موضع السیف بالعلی / مضر کوضع السیف فی موضع الندی / تا مفسدان از گوشمالان الادب یضر مالیده و نالان مانند، مصراع: «فالشر بالشر دفعه یجب» و مصلحان در ریاض امن راحت بالیده و شادان گردند فرحین بما آتیهم الله من فضله که بی سیاست پادشاه که ظل آفریدگار است، زهاب مصالح رعایا مکرر و نهال معاش و انتعاش ایشان پژمرده ماند «لو لا السلطان لاکل بعضهم بعضا» شعر: با رعیت به عدل باید زیست پادشاه را ز عدل بهتر چیست» (اصفهانی، ۱۳۶۴: ۳۱). از طرفی وزراء نیز در قدرت خویش باید به پادشاهان متکی می‌بودند؛ یعنی در واقع وزیر باید همواره برای طرف شور پادشاه قرار می‌گرفت. خواندمیر با توجه به امر مهم مشورت در نصیحت به وزیر چنین می‌نویسد: «و قطع نظر از تکلمات منشیانه و تصلفات مترسلانه جمال حال هر وزیر که به حلیه‌ی انوار نهم

و فراست محلی بود و قامت قابلیت هر مشیر که به طراز از آثار عقل و کیاست مطرز باشد و اگر بر طبق کلمه «و شاورهم فی الامر» پادشاه کامگار ابواب خزانه‌ی اسرار پیش او گشاید و اسباب کفایت آمال از اصابت رأی صواب نمایش طلب نماید هر آینه اساس بنیان دین و دولت سمت ثبات و دوام گیرد و جدار ارکان ملک و ملت صفت رسوخ و استحکام پذیرد» (خواندمیر، ۱۳۵۵: ۴-۳).

از آنجا که برخی خوانندگان تاریخ را یک روایت و یا حکایت می‌دانند که باید باعث عبرت‌آموزی شود در کتاب دستورالوزاره نیز حکایاتی آمده است که بستر تاریخی دارند و همین باعث می‌شود که این اثر یک تعلیم دهنده برای تاریخ باشد (اصفهانی، ۱۳۶۴: بیشتر صفحات). کتاب دستورالوزرای اصفهانی به عنوان یک راهنمای مهم برای وزراء، شامل بسیاری از حکایات تاریخی است که نه تنها برای وزراء آموزنده هستند، بلکه برای علاقه‌مندان به تاریخ نیز دارای ارزش می‌باشند. این حکایات تاریخی اغلب شامل داستان‌ها و روایت‌هایی از زندگی و کار وزراء و پادشاهان دوره‌های مختلف می‌باشد که نکات آموزنده و اخلاقی در بردارند.

نویسنده با ذکر این حکایات، سعی دارد تا به خواننده نشان دهد که چگونه وزراء و پادشاهان با مشکلات و چالش‌های سیاسی و اجتماعی مواجه می‌شدند و از چه راهکارهایی برای حل آن‌ها استفاده می‌کردند. هدف اصلی از آوردن این حکایات، ارائه درس‌ها و نکات مهم تاریخی و اخلاقی به خواننده است. این حکایات به خوانندگان کمک می‌کنند تا با دید بهتری به تاریخ بنگرند و از تجربیات گذشته برای پیشرفت و بهبود حال و آینده خود استفاده کنند. به علاوه، این داستان‌ها و حکایات تاریخی به روشن شدن روابط بین پادشاهان و وزراء و نقش آن‌ها در حکومت و جامعه کمک می‌کنند. برای نمونه: «و بعضی از حکما آورده‌اند که هرکس که طلب حاجتی نه به وقت خود کند از پادشاه چنان باشد که کسی خواهد که سنگ سخت به معول چوبین شکافد و هرگز نتواند «هیپات یضرب فی حدید بارد» (معنی: هیپات که در آهن سرد می‌کوبد)» (اصفهانی، ۱۳۶۴: ۱۰۶).

مآثر و مفاخر وزرای قدیم: نویسنده در این کتاب، با ذکر حکایات و داستان‌های مرتبط با زندگی وزرای قدیم، به بررسی ویژگی‌ها و خصوصیات اخلاقی، سیاسی و اجتماعی آن‌ها می‌پردازد. این حکایات نه تنها از نظر تاریخی اهمیت دارند؛ بلکه نکات آموزنده و اخلاقی نیز در بر دارند که به خواننده کمک می‌کند تا به درک بهتری از نقش وزراء در تاریخ و حکومت‌های مختلف برسد. یکی از نقاط برجسته در این کتاب، بررسی دستاوردها و افتخارات وزرای قدیم است. نویسنده با تحلیل کارکردهای مختلف وزراء، نقش آن‌ها در ایجاد تعادل و حفظ ثبات حکومت‌ها و همچنین تأثیرات آن‌ها بر جامعه و فرهنگ را به تصویر می‌کشد. این مآثر و مفاخر نشان‌دهنده جایگاه وزرا به عنوان افراد کلیدی در تاریخ سیاسی و اجتماعی هر دوره می‌باشد.

مهم‌ترین قسمت کتاب دستورالوزاره و مبنای آن همین وزرا هستند که یک باب را با عنوان «در مآثر و مفاخر وزرای ماضیه و المعیت و اریحیت ایشان» به آن اختصاص داده است و منظور از مآثر آثار نیکویی است که از کسی باقی‌مانده باشد که منظور وزرا است (فرهنگ عمید) و مفاخر نیز یعنی مواردی که باعث فخر آیندگان به آنها باشد (لغت‌نامه دهخدا) و المعیت به معنای تیزهوشی و زیرکی و اریحیت یعنی بخشش‌ها و عطایای که در جایگاه بالا به کسی دهند (فرهنگ معین) در واقع منظور از دستورالوزاره در این باب نشان دادن آثار نیکویی که وزراء با تیزهوشی به زیردستان بخشش نموده‌اند می‌باشد که برای تاریخ وزارت و خصال و ویژگی‌های وزراء مهم است (اصفهانی، ۱۳۶۴: ۴۴). وزارت؛ متصدی این شغل را به اختلاف زبان فارسی یا عربی، خواجه بزرگ یا صدر یا دستور یا وزیر می‌گفتند و این مقام عالی‌ترین مقامات دولتی در ایران و اسلام و ایران عصر اسلامی بود بود (شاه‌حسینی، ۱۳۵۳: ۱۹۵).

در این باب اصفهانی سعی دارد که وزرای کبار و عادل مانند برامکه، فضل بن سهل و نظام-الملک و اقدامات نیکو و بخشش‌ها و عطایای آنها را حکایت کند (اصفهانی، ۱۳۶۴: ۷۴-۴۴). چنانچه «آورده‌اند از ابوداود که در حدت فهم، سلیمان دوم بود و در کشف معضلات حکم لقمان ثانی، گفته است که: «رحم الله البرامکه علموا ان الدنيا فانیة فبادروا باصطناع المعروف» (اصفهانی: ۴). معنی: خدای، برامکه را رحمت کند که می‌دانستند دنیا گذران و زوال‌پذیر است و در انجام و گذاردن نیکی‌ها پیش‌دستی می‌کردند که ایشان وجوه اکارم و فهرست مکارم و سرجریده معالی و معانی و قبله‌ی آمال و امانی بوده‌اند» (اصفهانی، ۱۳۶۴: ۴۴).

اتفاقات مهم تاریخی: دستورالوزاره شامل بسیاری از اتفاقات مهم تاریخی است که نقشی تعیین‌کننده در دوره‌های مختلف ایفا کرده‌اند. در این کتاب، نویسنده با ذکر داستان‌ها و روایت‌های مربوط به وزراء و پادشاهان، به بررسی اتفاقات مهم تاریخی می‌پردازد. برخی از این اتفاقات عبارتند از:

-انتخاب وزرا و تغییرات در نظام حکومتی: کتاب به بررسی چگونگی انتخاب وزراء و تغییرات در ساختار حکومت‌ها می‌پردازد و نقش وزراء در ایجاد تعادل بین پادشاهان و مردم را توضیح می‌دهد.

-روابط سیاسی و دیپلماتیک: نویسنده به تحلیل روابط سیاسی و دیپلماتیک بین حکومت‌ها و نقش وزراء در مدیریت این روابط می‌پردازد.

-جنگ‌ها و پیمان‌ها: در این کتاب، به شرح جنگ‌ها و پیمان‌های مهمی که در دوره‌های مختلف تاریخی رخ داده‌اند، پرداخته شده است و نقش وزراء در این اتفاقات بررسی می‌شود.

-اصلاحات اجتماعی و اقتصادی: کتاب به بررسی نقش وزراء در اجرای اصلاحات اجتماعی و اقتصادی و تأثیرات آنها بر جامعه می‌پردازد.

-اتفاقات فرهنگی و علمی: نویسنده به بررسی نقش وزراء در حمایت از فعالیت‌های فرهنگی و علمی و تاثیر آن‌ها بر توسعه فرهنگی و علمی جامعه می‌پردازد.

این اتفاقات مهم تاریخی نشان‌دهنده اهمیت و نقش وزراء در شکل‌گیری تاریخ و فرهنگ هر دوره است و به خواننده کمک می‌کند تا با دیدی جامع‌تر به تاریخ و تاثیرات آن بنگرد.

در این کتاب برخی اتفاقات مهم تاریخی مانند تغییر سلطنت آورده شده است؛ چنانکه در تاریخ سلاجقه به انتقال قدرت بعد از مرگ طغرل به الب ارسلان اشاره شده است (اصفهانی، ۱۳۶۴: ۷۲-۷۳). چنانکه می‌دانیم سلطنت ۱۰ ساله الب ارسلان (۴۵۵-۴۵۵ق) و دوره عظمت سلجوقیان بود این سلطان با حضور فعال و لشکرکشی در ممالک بر امپراتوری وسیعی به وجد آورد (بازورث، ۱۳۸۰: ۸۷). به نوشته آقسرای: «آلب ارسلان در جهانگیری مبالغت نمود و به همه اطراف تاختن نمود و پارس بگرفت و بر عراق مستولی شد و آخر الامر با ۱۲ هزار سوار به جانب روم تاختن کرد، ملک الروم با ۵۰ هزار سوار در صحرای ملازگرد پذیره او شدند. [الب ارسلان] به حسب ارادت بر لشکر کفار زد و ظفر یافت و لشکر رومیان را بشکست» (آقسرای، ۱۳۶۲: ۱۷-۱۶).

دستورالوزاره اصفهانی به عنوان یک منبع ارزشمند تاریخی، به خصال و ویژگی‌های امام علی (ع) نیز اشاره کرده است. امام علی (ع) از جمله امامان شیعه (نخستین آنها) و از خلفای بزرگ اسلام می‌باشند که خلافت و حکومت و رفتار مناسبی و کاملی داشتند و در طی خلافت کوتاه مدت خودشان این امر را اثبات نمودند (سپهوند، ۱۳۹۹: ۱). این امام به عنوان یکی از برجسته‌ترین شخصیت‌های تاریخ اسلام، دارای ویژگی‌ها و خصلتی است که در کتاب‌های مختلف تاریخی و ادبی به تفصیل مورد بررسی قرار گرفته است.

برخی از این خصال و ویژگی‌ها که در این کتاب به آن‌ها پرداخته شده، عبارتند از: عدالت طلبی، شجاعت، دانش و حکمت، توجه به اخلاق و معنویت.

در کتاب دستورالوزاره اصفهانی، به تأثیرات امام علی (ع) بر وزراء و نحوه برخورد و مدیریت ایشان با وزراء نیز اشاره شده است. این کتاب با بررسی خصال و ویژگی‌های امام علی (ع)، به اهمیت نقش ایشان در تاریخ اسلام و تأثیرات ایشان بر جامعه و حکومت پرداخته است.

مسلمانان واقعی که فضائل و مکارم فراوانی از حضرت علی (ع) را می‌دیدند او را تا حد پرستش دوست داشتند و بی‌جهت نیست که نام ایشان یکی از نام‌های مقدس در اسلام است (فیاض، ۱۳۹۱: ۱۵۰). افزون بر این، نکته جالب در کتاب دستورالوزاره که امروزه برای تاریخ تشیع مهم است، اشاره این مؤلف به مقام و منزلت حضرت علی (ع) است (اصفهانی، ۱۳۶۴: ۷۸). زیرا در تاریخ اسلام نام ایشان بعد از پیامبر (ص) مهم‌ترین نام می‌باشد که اثری ماندگار در حفظ و انتقال سیره نبوی داشته و با سیرت خودشان سیرت علوی را بنیان نهادند. به خاطر شأن و منزلت امام علی (ع) لازم است که متن دستورالوزاره راجع به این امام راستین (ع) به طور مستقیم آورده شود:

«امیرالمؤمنین علی بن ابی‌طالب کرم‌الله وجهه امام مرتضی ولی حضرت خدا شیر بیشه جلال علی اسدالله شمشیر ملحمه جدال علی سیف‌الله قطب نیرات «اصحابی کالنجوم» است و به فیض سماحت بنان [و] سجات بیان ...» (اصفهانی، ۱۳۶۴: ۷۸).

سرداران معروف: در طول تاریخ همیشه سردارانی بوده‌اند که با اقدامات خویش تاریخ را تغییر داده و شجاعت خویش را بر صفحه روزگار ثبت نموده‌اند. در کتاب دستورالوزاره اصفهانی، به سرداران معروفی از دوران اولیه اسلام اشاره شده‌است که نقش‌های برجسته‌ای در دفاع از اسلام و حفظ امان و ثبات جامعه داشته‌اند. این سرداران شامل افرادی هستند که در جنگ‌های مختلف و مواقع حرجی نقش‌های مهمی ایفا کرده‌اند.

به عنوان مثال، می‌توان به سردارانی نظیر:

- سردار حسن بن علی (ع): که در جنگ صلح (حدیث جنگ صلح) نقش برجسته‌ای داشت و به عنوان یکی از نقش‌های مهم در دفاع از اسلام شناخته می‌شود.

- سردار علی بن ابی‌طالب (ع): که در جنگ‌های مختلف اسلامی نقش‌های مهمی ایفا کرده و به عنوان یکی از سرداران برجسته‌تر اسلام شناخته می‌شود.

- سردار ابوموسی اشعری: که در جنگ‌های اسلامی نقش‌های مهمی داشته و به عنوان یکی از سرداران معروف اسلام شناخته می‌شود.

این سرداران با تلاش‌ها و شجاعت‌های خود، نقش‌های بسیار مهمی در تاریخ اسلام ایفا کرده‌اند و در این کتاب به آن‌ها اشاره شده‌است.

همچنین از جمله سرداران معروف باید به «ابومسلم خراسانی» اشاره کرد که در این کتاب صفحاتی به او اختصاص یافته‌است. طبق اشاره: «بدان این ابومسلم صاحب دولتی بود که طنین کوس اقبال دولت او به مسامع آفاق رسید، به رای صائب و همت عالی و کمال شجاعت ...» (اصفهانی، ۱۳۶۴: ۹۶-۹۳). ناگفته نماند ابومسلم خراسانی از جمله سرداران ایرانی بود که در خدمت عباسیان بود که در مرو خرج کرد و خراسان را به دست فرو گرفت (آملی، ۱۳۴۸: ۵۲). در واقع با ضعف امویان، ابومسلم خراسانی که موقعیت را از هر جهت آماده دید از عدم رضایت عمومی استفاده کرد و پرچم سیاه عباسی را در قریه‌ای نزدیک مرو برافراشت و مردم را به جنگ بیدادگران فراخواند و در سال ۱۳۰ق مرو را گرفت، و نصر بن سیار شکست خورد و گریخت. اعراب و همراهان نصر وقتی دیدند که مروان در خواب غفلت فرورفته؛ چنانکه باید پایداری نکردند. یاران ابو مسلم یا سیه‌جامگان، چون شعار؛ یعنی جامه خود را سیاه کرده بودند مسوده یا سیه‌جامگان خوانده می‌شدند.

این جماعت باایمان تحت رهبری ابو مسلم، با حزم و احتیاط به پیشروی ادامه دادند. از هر سو گروه گروه به ابومسلم پیوستند؛ از هرات، پوشنج، مروورد، طالقان، مرو، نیشابور، سرخس، بلخ،

چغانیان، طخارستان، شکورختل، کش، ونسف از هرسو به یاری او می‌آمدند. همه سیاهپوش بودند و چماقی نیمه سیاه به دست داشتند که می‌گفتند کافر کوب است. پیاده و سوار، بعضی اسب‌سوار، برخی دیگر خرسوار وارد می‌شدند، به دراز گوش‌های خود بانگ می‌زدند و مروان خطاب می‌کردند؛ زیرا مروان ثانی الحمار لقب داشت. عده آنها در حدود یکصد هزار تن بود. به این ترتیب، مناطق متصرفی ابو مسلم روزبروز وسعت گرفت و کوفه به دست طرفداران بنی عباس افتاد و در مدتی کوتاه قسمت شرقی خلافت بنی‌امیه از کف آنان بیرون رفت. تنها شخص وفاداری که خواهان بقاء حکومت امویان بود نصر بن سیار بود که او نیز در حال فرار در شهر ساوه بدرود حیات گفت. پس از پیروزی‌هایی که در گرگان و نهاوند نصیب لشکریان ابومسلم شد، نبرد قطعی در کنار رود زاب یکی از شاخه‌های دجله به وقوع پیوست و به قدرت بنی‌امیه پایان بخشید. دمشق، پایتخت خلفای اموی، به تصرف عباسیان درآمد و مروان پس از مدتی سرگردانی دستگیر شد و به قتل رسید. در مکه و مدینه و بصره و فلسطین هرجا خاندان بنی‌امیه را یافتند قتل عام کردند (راوندی، ۱۳۸۲: ۱۳۰/۲). پس از آنکه ابومسلم امویان را برانداخت و عباسیان را روی کار آورد سرانجام در زمان منصور خلیفه دوم عباسی، به‌دست او کشته‌شد (شرلی، ۱۳۸۷: ۲۱۷).

بحث و نتیجه‌گیری

کتاب «دستورالوزاره» اصفهانی، فراتر از یک متن سیاسی، اثری تعلیمی و اخلاقی در حوزه تاریخ‌نگاری وزرا و پادشاهان است. این اثر با بهره‌گیری از حکایات تاریخی، تحلیل‌های اخلاقی، و روایت‌های سیاسی، بستری مناسب برای آموزش تاریخ فراهم می‌کند. مطالعه این کتاب نشان می‌دهد که مؤلف با شناخت دقیق از ساختار قدرت و اخلاق سیاسی، توانسته‌است تاریخ گذشته را به زبان تعلیم و عبرت برای آیندگان بازگو کند. از سوی دیگر، توجه به نقش خلفا و پادشاهان در این اثر، نشان‌دهنده درک عمیق مؤلف از پیوند میان سیاست، اخلاق، و تاریخ است. بنابراین، «دستورالوزاره» اصفهانی می‌تواند به عنوان منبعی مکمل در آموزش تاریخ، به‌ویژه در دوره‌های دانشگاهی و مطالعات میان‌رشته‌ای، مورد استفاده قرار گیرد. این مقاله نشان داد که کتاب‌های وزارت، به‌ویژه اثر مورد بررسی، ظرفیت بالایی در انتقال مفاهیم تاریخی و تربیتی دارند و می‌توانند در طراحی برنامه‌های آموزشی تاریخ نقش مؤثری ایفا کنند.

مشارکت نویسندگان

میزان مشارکت نویسندگان در نگارش مقاله بطور مختصر شرح داده شود (به صورت درصد و نیز وظایف انجام شده در مقاله).

تشکر و قدردانی

در قسمت تقدیر و تشکر باید مشخص شود که مقاله ارسالی حاصل طرح تحقیقاتی یا پایان‌نامه بوده و شماره ثبت، تاریخ ثبت، محل ثبت و تأمین‌کننده منابع مالی ذکر گردد. همچنین از مؤسسه تأمین‌کننده بودجه، افراد و یا سازمان‌هایی که به نحوی در انجام مطالعه و یا نگارش مقاله همکاری نموده‌اند قدردانی می‌گردد.

تعارض منافع

«هیچ‌گونه تعارض منافع توسط نویسندگان بیان نشده است»

COPYRIGHTS

©2021 The author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, as long as the original authors and source are cited. No permission is required from the authors or the publishers.

References

- Aqsaraei, Mahmoud (1983), History of the Seljuks or the History of the News and the History of the News, edited by Osman Turan, Tehran: Asatir, second edition. [In Persian]
- Amoli, Olia-Allah (1969), History of the Royan, researched and edited by Manouchehr Sotoudeh, Tehran: Iranian Culture Foundation. [In Persian]
- Ate, Herman (1958), History of Persian Literature, translated by Sadegh Rezazadeh Shafaq, Tehran: Book Translation and Publishing Company. [In Persian]
- Isfahani, Mahmoud (1985), The Order of the Ministers, edited and annotated by Reza Anzabinejad, Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Bosworth, Edmund Clifford (1981), The Seljuks; The Rise of the Seljuks, translated by Yaqoob Ajhand, Tehran: Moli. [In Persian]
- Khwandmir, Ghiyath-al-Din ibn Hamam-al-Din (1976), The Order of the Ministers, edited and introduced by Saeed Nafisi, Tehran: Iqbal. [In Persian]
- Rawandi, Morteza (2003), Social History of Iran, Volume 2, Tehran: Negah, Second Edition. [In Persian]
- Sepahvand, Esmail (2010), "Imam Ali's (AS) Letter of Advice to Ash'ath ibn Qais al-Kindi and Explanation of Desirable Political Behavior," 11th International Conference on the Alawi Life with the Approach of Imam

- Ali (AS); Economy and Society, Khorramabad: University of Medical Sciences, pp. 1-10. [In Persian]
- Shahhosseini, Naser al-Din (1974), Civilization and Culture of Iran; From the Beginning to the Pahlavi Period, Tehran: Iranian Institute of Banking Sciences. [In Persian]
- Shirley Anthony (2008), Shirley Brothers' Travelogue, Translated by Avance, Researched and Corrected by Ali Dehbashi, Tehran: Negah. [In Persian]
- Safa, Zabihollah (1977), Summary of Political, Social and Cultural History of Iran; From the Beginning to the End of the Safavid Era, Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Dictionaries of Dehkhoda, Moein and Amid. [In Persian]
- Fayyaz, Ali Akbar (2012), History of Islam, Tehran: University of Tehran, 19th edition. [In Persian]
- Qommi, Najm al-Din Abu al-Raja (1984), History of the Ministers, researched and edited by Mohammad Taqi Danesh-Pajouh, Tehran: Institute of Cultural Studies and Research. [In Persian]

